

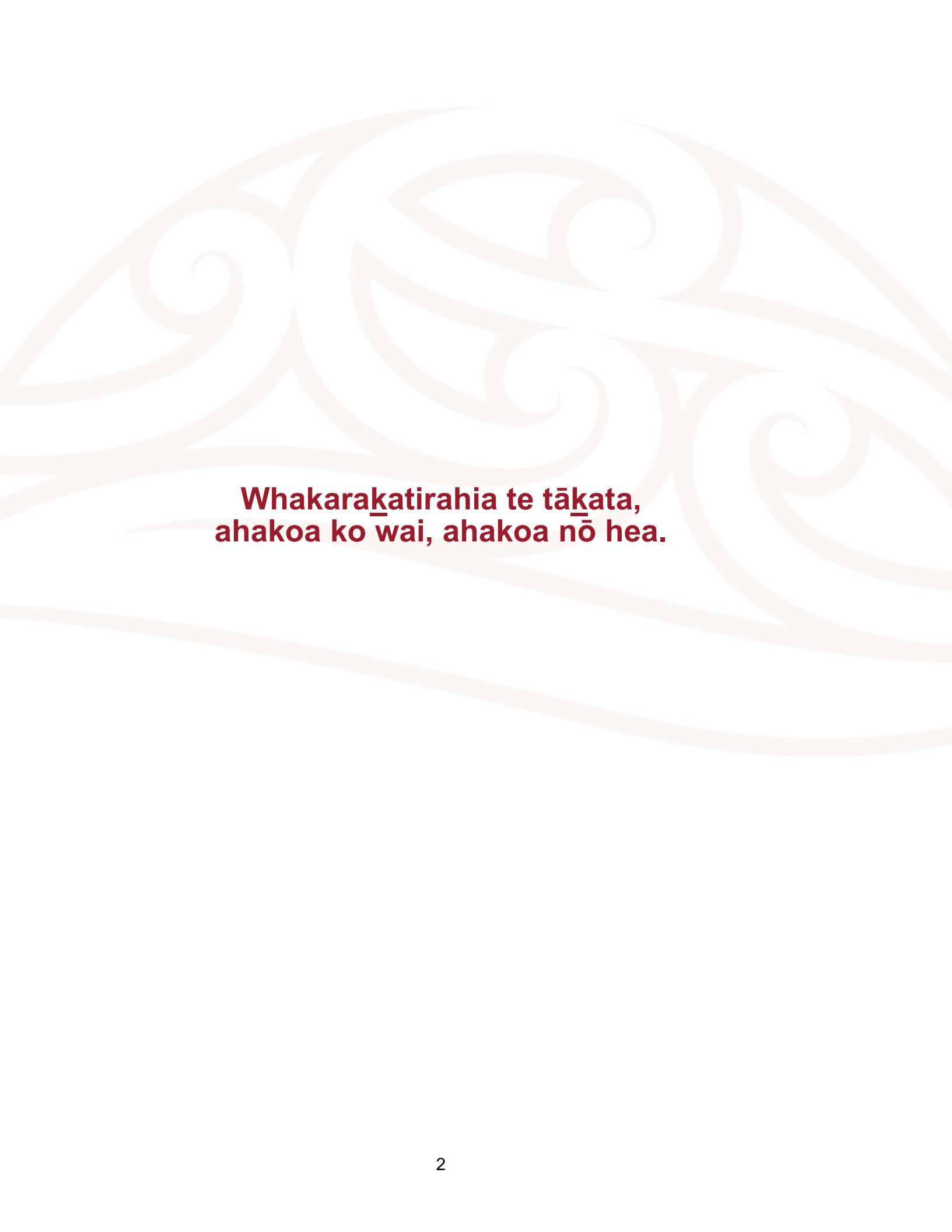
**DONALD
BEASLEY**
INSTITUTE

Whakamārama Whakataki whakamatua:

Tākata Whaikaha, Tākata Turi

Whakarāpopotoka Rakahau

Noema, 2024

**Whakarakatirahia te tākātā,
ahakoa ko wāi, ahakoa nō hea.**

Kaituhi: Pūtahi o Donald Beasley (DBI). He tarahiti ohaoha motuhake a DBI e arotahi ana ki te rakahau whaikaha whaimana me te kauawhi whaikaha. He kaupapa whai mātāpono a DBI, otirā e manawanui ana ki kā rakahau me kā hinoka whakaumu hai whakatairaka i kā mōtika o te huka whaikaha. Nāia kā uara hai pūtahi ki kā mahi katoa a DBI:

- Whakatinana – He whakamana i Te Tiriti o Waitangi mā roto i ā mātou mahi
- Whakarakatira – He whakaute, tētahi ki tētahi
- Whakawhanaukataka – Kia tuia te hereka tākata
- Whakamana – Kia ū, kia matatika
- Whakawhirinaki – Me kākau papakā ki te kaupapa
- Whakakotahi – Kia matua rautia
- Whānau – Mā te hāpai whānau e tōnui ai te ara e whāia atu nei e mātou

Tohutoro: Donald Beasley Institute. (2024). Whakamārama Whakataki whakamatua: Tākata Whaikaha, Tākata Turi: Whakarāpopotoka Rakahau. Ngā Pirihimana o Aotearoa.

Rōpū Rakahau: Ahoraki Tūhono Brigit Mirfin-Veitch, Lydie Schmidt, Wally Noble, Tākuta Robbie Francis Watene, Ahoraki Kate Diesfeld (Te Wānanga Aronui o Tāmaki Makau Rau), Tākuta Kelly Tikao, Eden Cruice, William Hancock.

Whakatūpato Ihiraki: E whiri kōrero ana tēnei pūroko mō ētahi ariā taumaha pēnei i te whakamahi tōpana, i te ririhau, i te hāpai toiora me te whakahāwea. Tēnā, kia manawanui mai i a koe ka pānui mai nei.

He Whākorekore: E tūhura ana, e mātai ana tēnei rakahau i kā whakaaro me kā tirohaka tākata. Tino kore tēnei e whakatewhatewha i te pono o kā homai a te hukā whaikaha me kā Pirihimana, heoti anō he tūhura i te pā mai o te tautika-kore me te tikaka pai ki ēnei hāpori e rua, ka mutu, mā te āta whakahākāi rawa i te tirohaka whaikaha ki kā raraukā.

Kōrero Whakamārama: Ko whakamahia te mita Kāi Tahu mō kā tuhika reo Māori. Nā, ka huri te ng ki te k (hai tauira: ka huri a whakarongo ki whakaroko). Ko tārarotia te k ka hākai ana.

Whakarāpopoto Rakahau

E whai ana te Whakamārama Whakamatua Whakataki (Understanding Policing Delivery - UPD) hōtaka rakahau ki te tauohu mena rānei, ki hea rānei, te nui rānei o te ora o te haukume i kā tukaka-whakatau Pirihimana, tae rā anō ki:

- te huaka e whakatū atu ana, e kōrero atu ana te Pirihimana, me te whakapātaka atu o te Pirihimana ki taua huaka;
- tukaka-whakatau mō te hāmene atu;¹ me te
- tukaka-whakatau mō te whakamahi tōpana.

I roto i te hōtaka nei, i taki rakahau a Pūtahi o Donald Beasley (DBI) kia mārama ki kā waiaro Pirihimana ki kā tākata whaikaha. I whakatakina tēnei rakahau e tētahi huaka kairakahau kanorau, arā he whaikaha, he whaikaha-kore, otirā, ki kā weheka e toru: he arotake mātākōrero whakauruuru; he uiui inekouka i kā kaiuru whaikaha 22; otirā, he uiui inekouka ki kā Pirihimana 20 nō Aotearoa.² Tino kitea ana i tēnei rakahau te kaha tautoko o te taunakitaka mō te tautika-koretaka i te whakapā atu o te Pirihimana ki kā hapori whaikaha, me te aha, tāmuramura ana kā tauira whakamatua tikaka pai, me te manawanui atu ki te whakawhanake ratoka aro-whaikaha.

Ka nui te hiraaka o te whakaae mai a te nuiaka o kā tākata whaikaha me kā Pirihimana mō te tōkeke-kore i kā kaupapahere whakamatua, waihoki, he whakaaro i puta i tēnā, i tēnā mō te whakaea i ēnei tautika-kore. Mehemea ka mihia kā reo o kā tākata whaikaha me te Pirihimana, otirā, ka whakatinanahia ā rātou whakatikatikataka, tērā te mahi a te pitomata i a Pirihimana Aotearoa kia tū ai hai kaiārahi huri i te ao mō te whakataki whakamatua aro-mōtika mō kā tākata whaikaha me ō rātou hapori.

¹ Ahakoa ko te rere tika ko te 'whakakōnae hāmene', ko ū tou mātou ki te rere 'hāmene atu' nā te mea koirā te reo i whakamahia ai i te hōtaka rakahau 'Whakamārama Whakataki Whakamatua'.

² Ko kā kaiuru Pirihimana ko kā āpiha aroaro-ā-kapa, tae atu ki kā kaimahi kaupapahere me te aukati. Ko kā kupu "Pirihimana" me "Pirihimana Aotearoa" he mea whakamahi kia mau ai ki te kirimuna o kā kaiuru.

Kā Kiteka Matua

Te huka e whakatū atu ana, e kōrero atu ana te Pirihimana, me te whakapātaka atu o te Pirihimana ki taua huka

I kitea i kā uiui ki kā kaiuru whaikaha me kā kaiuru Pirihimana te rerekē o kā tauwhitiwhiti, tae rā anō ki te whakatūtaka i ētahi i te tiriti, kā karaka, kā toro kāika, me kā tauwhitiwhiti ki kā kaitaraiwa whaikaha me kā whaikaha pārureka ā-hara. Nā, ko te ariā e tāruarua ana i kā uiui ki kā kaiuru whaikaha me kā kaiuru Pirihimana, hoki atu hoki atu te kore o te Pirihimana i whakakuka, i whai pūkeka rānei ki te tautohu i te hauātaka o te takataka. Ka mea kā kaiuru whaikaha i te whakamahukitaka ake o ō rātou hauātaka, ka pai te urupare atu a te Pirihimana. Heoti anō, inā noa atu te koreka o kā kaiuru i roko i te whakapono mai o te Pirihimana, he tū ihu atu ki tēnā pāroko. Waihoki, ka mea mai kā kaiuru kāore te Pirihimana i āta pātai rānei, i tautohu rānei i te hauātaka, nā reira ka taka ki te pōhēhē, ka hapa te tautoko atu. Ka whakaae kā kaiuru Pirihimana he koikoretaka whānui tērā te mātauraka tautohu hauātaka i te ratoka Pirihimana, tae atu ki te rerekētaka i waekka i te hauātaka io aro-huhua, i te hauātaka ako me te hauātaka taha hinekaro-whānau.

Ka mea mai kā kaiuru ka pōhēhētia ana ētahi āhuataka o ō rātou hauātaka he matakana, he hara rānei, ka nui te whakatātare me te whakapā atu, te whakamahi tōpana, me te kaha tou o te pātaitia atu e te Pirihimana. Ko roko hoki kā kaiuru i te whakataiharataka, koia ko te hua o te whakahāweatia mai ānō he kaihara (hai tauira, mā te noho whare herehere, ko te mau tūpiki rānei) tēnā ko te tika o te whiwhi tautoko mātai hinekaro me te tautoko ā-hauā. I mea mai kā kaiuru kāore i rahi te taunaki ā-hauā mai, ā, i wheako i te rītaha o te tukaka-whakatau nā te mea he pōhēhē kē mō tēnei mea mō te hauātaka, he hē rānei kā pāroko mauhaka Pirihimana. E pāraweranui ai te tautohutia mai o te hauātaka, me te taurite o kā tukaka, ka whakaae kā kaiuru Pirihimana me kā kaiuru whaikaha kia ako mārika i te tūāpapa o te mōhio ki te hauātaka.

Tukaka-whakatau mō te hāmene atu

Ko te pūtake o kā whakatau kia hāmene atu ko te rahika ake o kā taunakitaka e hāponotia ai te hara, waihoki, e whai take ana tēnei ki te huka tūmatanui kia heitarahia atu. Ko ētahi

āhuataka whai pāka ko: te tino tairaru o te hara; ko tōna utu; ko kā āhuataka o te kiriuapare; ko te tūraru o te mahi hara atu anō; me te āhuataka ki te pārureka. Katoa katoa ēnei āhuataka he hākai ki te whakapāpā atu o kā kaiuru whaikaha ki te Pirihimana.

I tūhura mai tēnei rakahau i kā āwakawaka mō te tukaka hāmene ki kā kaiuru whaikaha. He rerekē kā wheako o kā kaiuru whaikaha i te rakatira me te whakaute o te manaakitaka. Hai tā te tokomaha, tē arohia, tē whakamanahia ā rātou amuamu. Ka mea mai kāore i whakaroko atu, kāore rānei i whakapono atu. I whakapono ētahi, pēnei te Pirihimana he kaiwhakaatu hārakiraki ake nei rātou. Ko ētahi raru pēnei i te hāmene rawa, me te pūkei rawa o kā hāmene ērā i kōrerohia; i ōna wā i pā mai te whakaaro e heitarahia mai ana ētahi me te iti o kā taunakitaka, he tāpiri hāmene takeka kore. I ētahi wā, tērā i kitea i te Pirihimana, he wawe, he hākai-kore rānei te whakamahi mai i te tōpana, ka hē kē atu ai kā hāmenetaka. Nā, ka whakaae tahi kā kaiuru whaikaha me kā kaiuru Pirihimana e taea ana kā tautika-kore te whakapakupaku mā te hiki i te mātauraka māramataka ki te hauātaka, mā te whakamatua i roto i te whanaukataka, me kā kaupapahere, kā tikaka e mana ai kā tukaka urupare aro-hauā, tae atu ki kā tautoko.

Tukaka-whakatau mō te whakamahi tōpana

He tino takahi mōtika matawhaiaro tērā te Pirihimana e whakamahi tōpana ana. Me hākai rawa atu, me tika te karawhiu, me whai tikaka. Ka mea mai kā kaiuru ka whakamahi tōpana te Pirihimana ka hōhā ana i kā mahi a kā whaikaha, nā te mea he wā ōna kāore te Pirihimana i mōhio, i mārama rānei ki te hauātaka. Tērā ētahi mahika tōpana a te Pirihimana ka urupare atu ana ki te warea-hētia mai e kā kare-ā-roto, tēnā ko te waiaro hara, pērā i te keka takiwātaka, pērā hoki i te āhuataka hauā.

I kōrero mai kā kaiuru whaikaha mō te tika, mō te hē o te whakamahi tōpana. Hai tā ētahi i pai kā wheako ki te iti o tā te Pirihimana whakamahi tōpana. Hai tā kā kaiuru Pirihimana i tika te mahika tōpana mō te whakapāpā atu ki kā tākata e kiripatu ana. Manohi anō, tērā ētahi kaiuru whaikaha i whāki mai i te nui rawa o te tōpana. Koirā ko te rutu, ko te mau tūpiki me te kore whakaaro ki te hauātaka. Nā, ko ētahi ka whāki mai i karawhiua rātou ki ētahi mahi rauhaka hē pērā i te PŪ HIKO, otirā, arā kē ētahi atu kōwhirika pai ake. Hai te tirohaka Pirihimana, arā te mātauraka whānau me kā rautaki whakaratarata e waimeha

ai te mahika tōpana, otirā, ko te pai ake o kā hua mō kā tākata whaikaha me kā Pirihimana aroaro-ā-kapa. Kā rautaki e taunakitia ana hai karo, hai whakahaumaru, i te tōpana hākai, koia ko te: tautohu i kā tohu o te warea-hētia mai e kā kare-ā-roto; ko te whakataki i kā rautaki whakaratarata; ko te mahika o kā momo tōpana haumaru; me te whakatinana i te ara whakawhanauka.

Kā Tohutohu

Ko kā tohutohu e whai ake nei e hākai ana ki kā kiteka mai i kā kaiuru whaikaha me kā kaiuru Pirihimana. Ko kā tohutohu e noho tahi ana, e whanake ana i kā whakaarotau me kā ira mahi i te Ara Hauā Pirihimana. Waihoki, e noho tahi ana, e whanake ana i kā uara Pirihimana:

Kaiaotka

- Ko mana te mātauraka mōtika whaikaha me te whakakutaka.
- Te whakawhiti mai i kā toa takitahi, ki te pūnaha takitini.
- He hiki i te mahi haumi ki te whakaku mōrearea io aro-huhua.
- He whakanikoniko mātauraka hapori tautoko, kā ratka whaikaha, me kā rauemi mā kā tākata whaikaha.

Whakaute

- He whakakaha i te whakaku Pirihimana me kā tukka mō kā whakapātka tomopai.
- He whakaū i te urupare tautoko, torowhārahi, me te whanaukataka ki kā hapori whaikaha.

Kākau Tapatahi

- He ako i te Pirihimana mō kā uruurukahauora, mō kā kāri pāroko, me kā kōmore hauora.
- He whakahou i kā kaupapahere Pirihimana mō te tautoko tika, me te whakamana ake, otirā te aroturuki tūtohu.

Te Iwi Māori me te Te Tiriti o Waitangi

- He whai kia renarena te taukaea whanaukataka i waekānui i kā whānau whaikaha Māori me ō rātou whakakanohitaka ā-tari.
- He ū ki te aroturuki me te arotake i kā tikaka mahi kanorau a te Pirihimana.
- He hiki i te mōhiotia me kā kōrero ki Te Pae Oraka hai huarahi anō mā kā kiriuapare whaikaha.

Kākau Aroha

- Kia haumi i te whakapāpātaka ā-hapori me te tuitui mai i kā tākata whaikaha ki roto i te whakakukutaka Pirihimana.
- Kia mātua whakatōrōpuku i kā tohu, i kā whakatūpato ki te pāteki rarauka e kitea ai kā pāroko hāpai, pāroko whakamana mō te huaka whaikaha.

Mānawatia te Kanorautaka

- He hiki i te whakapāpā atu a te Pirihimana ki te whānau, kā hoa, me kā kaitautoko o kā tākata whaikaha.
- He whakahoahoa atu ki kā tākata whaikaha ki te whakawhanake, ki te whakahou rānei i kā kaupapahere, me te whakarea i kā pāroko whaikaha i roto i te Tātai Tohutoro.

**DONALD
BEASLEY**
INSTITUTE

www.donaldbeasley.org.nz